

Završavanje tornjeva srednjovjekovnih crkava (Turmvollendungen) u hrvatskoj arhitekturi historicizma

---

Damjanović, Dragan

Source / Izvornik: **Zbornik III. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti, 2013, 207 - 214**

Conference paper / Rad u zborniku

Publication status / Verzija rada: **Published version / Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:254:689273>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-26**

Repository / Repozitorij:

[PODEST - Institute of Art History Repository](#)

Završavanje tornjeva srednjovjekovnih crkava (*Turmvollendungen*) u hrvatskoj arhitekturi historicizma

Arhitektura historicizma na području čitave Europe, no najprije na njemačkom kulturnom području, obilježena je brojnim nadogradnjama nezavršenih tornjeva najčešće srednjovjekovnih crkava. Ova se pojava, pod utjecajem zbivanja u Beču i ostalim centrima Habsburške Monarhije, odrazila i na hrvatsku arhitekturu. Kada se pristupilo restauraciji srednjovjekovnih crkava velika se pozornost naime i u nas obraćala na stilski prikladnu dogradnju (katkada i novu izgradnju) zvonika, koji su oblikom svojih vrhova/kapa u vizurama gradova trebali svjedočiti o stilskom karakteru i/ili ulozi građevine.

Završavanje tornjeva na području Banske Hrvatske

Za razliku od situacije u ostatku Srednje Europe, na području Banske Hrvatske i Vojne krajine nije ostao sačuvan niti jedan srednjovjekovni projekt za crkvene tornjeve. Nadalje, većina srednjovjekovnih crkava sačuvanih na tom području u drugoj polovini 19. stoljeća nisu više imale srednjovjekovne zvonike, a ako su i bili sačuvani, rijetko su imali izvorne srednjovjekovne kape. Brojne crkve nisu uopće imale nikakve zvonike, već katkada samo jednostavne drvene konstrukcije za zvona. Ono malo srednjovjekovnih zvonika što je pak bilo sačuvano nisu se isticali svojom reprezentativnošću i veličinom. Hrvatski arhitekti stoga će se u tom vremenu gotovo u cijelosti okretati (srednjo)europskim predlošcima u projektiranju novih zvonika, odnosno novih neostilskih kapa zvonika na crkvama koje su restaurirali.

Nedostatak predložaka nije dakle spriječio izgradnju novih ili restauraciju starih tornjeva crkava pri njihovim historičističkim restauracijama, što je izazvalo i Gjuru Szaba da se u svojem podrugljivom osvrtu na neostilske restauracije 19. stoljeća u jednom od njegovih ranijih tekstova, objavljenom u *Hrvatskoj prosvjeti* 1914. godine, dotakne i pomame za dogradnjom novih tornjeva u 19. stoljeću. Smatrao ih je nesretnim zabludama, šablonskim ostvarenjima bez stila,¹ »koji svi, kao da boluju na sušici«.²

Tuberkulozni izgled dijela novih neogotičkih tornjeva u Hrvatskoj toga vremena nije, dakako, posljedica netalentiranosti njihovih arhitekata nego nedostatka sredstava. Kao što je gradnja i opremanje đakovačke katedrale u vrijeme zreloga historicizma pojela veći dio sredstava Đakovačke biskupije koji se ulagao u umjetnost i arhitekturu, tako je i restauracija

zagrebačke katedrale, s pokojim desetljećem zakašnjenja, i Zagrebačku nadbiskupiju i cijelu Hrvatsku stajala izdvajanja znatnih sredstava iz ionako skromnih proračuna, što je onemogućilo, najčešće, iako ne uvijek, ulaganje u restauracijske zahvate na drugim spomenicima. U historicizmu sjeverne Hrvatske stoga, osim u Zagrebu, nigdje ne susrećemo (neo)gotički toranj zaključen tzv. Masswerkhelmom. Tornjevi s kapama od kamena su općenito prava rijetkost – uglavnom se na vrhove postavljaju visoke višestране piramide izvedene od bakra ili nekoga drugog metala.

U prve zahvate koji bi se mogli povezati sa srednjoeuropskim tipom *Turmvollendunga* u Hrvatskoj u 19. stoljeću ubraja se restauracija gotičke crkve u Glogovnici kod Križevaca. Izvedena je 1858. – 1860. u vrijeme centraliziranoga apsolutističkog Bachova režima u Habsburškoj Monarhiji kada je bečko Središnje povjerenstvo za proučavanje i održavanje starinskih građevina, osnovano tek nekoliko godina prije, preko svojega konzervatora za Hrvatsku i Slavoniju Ivana Kukuljevića Sakcinskog imalo nadležnosti i na području Hrvatske. Upravo zahvaljujući Kukuljeviću i Središnjem povjerenstvu, zaustavljen je pokušaj rušenja stare crkve te realizacija projekta prema kojemu bi u njezinoj gotičkoj apsidu bio sagrađen zvonik oktogonalnog tlocrta u stilu oblog luka, čijim bi podizanjem potpuno bio uništen sačuvani srednjovjekovni svod.³ Novi zvonik naposljetku je doista dodan korpusu crkve, no ne u svetištu nego inkorporiran u glavno pročelje te izveden u stilu u kojemu je sagrađena čitava građevina – (neo)gotičkom. Težnja za jedinstvenošću stila, koja leži u osnovi iza svih *Turmvollendunga* historicizma, time je i u Glogovnici bila zadovoljena.

Slomom Bachova apsolutizma prestalo je intenzivno djelovanje Središnjega povjerenstva na području Trojedne Kraljevine. Kukuljević se u većoj mjeri posvetio svojoj političkoj djelatnosti, pa će briga o restauraciji i održavanju spomenika u osnovi prijeći iz ruku institucija u ruke pojedinaca. Mecena koji je stajao iza većine poduhvata hrvatske kulture 19. stoljeća te svojim tekstovima i gradnjama usmjerio arhitekturu u nas prema visokom historicizmu, đakovački biskup Josip Juraj Strossmayer, odigrao je osobito važnu ulogu u uvođenju visokohistoričističkih postulata u restauraciju spomenika u nas. Radikalno je zastupao ideje jedinstvenosti i čistoće stila koje je preuzeo iz njemačke i francuske literature, i u pogledu unutarnje opreme građevina, i u pogledu restauracije njihove arhitekture. Dakako da je restauracija stilski neprikladnih zvonika zauzimala posebno mjesto u njegovim tek-

stovima, a osobito se oštro usmjerio prema zvonnicima dviju glavnih zagrebačkih srednjovjekovnih crkava – sv. Marka i katedrale.⁴ Dok se Bečane nije uspjelo uvjeriti u potrebu podizanja drugoga tornja na katedrali, u Zagrebu su njegovi projekti, što zalaganjem Strossmayera, što Ise Kršnjavoga, Franje Račkog pa i nadbiskupa Mihalovića, ipak ostvareni. Izgradnja tornjeva zagrebačke katedrale priča je za sebe i, kako je već dijelom i istaknuto, niti po stilskim osobinama, niti po uloženoj novcu ne može se usporediti s ostalim restauracijama u nas, pa joj se stoga ne može u ovome tekstu posvetiti previše pozornosti.⁵

Dok je katedrala naposljetku dobila monumentalne neogotičke tornjeve, »završavanje« tornjeva sv. Marka, na veliku žalost Strossmayerovu, nikada nije ostvareno. Glavni je razlog, dakako, predstavljao nedostatak sredstava. Friedrich von Schmidt izradio je dva projekta za preoblikovanje stilski očito najkontroverznije kape tornja (u zidani dio nije se gotovo uopće željelo intervenirati) – u nekoj vrsti neorenesansnog stila te u neogotičkom stilu. Prvi projekt, znatno poznatiji jer je publiciran u *Viencu* 1875.,⁶ Schmidt je nesumnjivo opravdavao zatečenom situacijom – činjenicom da je stil u kojemu je zidani dio tornja bio podignut tada smatran vrstom kasne renesanse. Pri tome je posegnuo za oblikovnim jezikom srednjoeuropskih kapa tornjeva (Češka, Njemačka). Drugi, neogotički projekt za kapu zvonika, bio bi u stilskom skladu s ostatkom restaurirane crkve, no i mnogo skuplji za izvedbu. Niti jedan od projekata naposljetku neće biti izveden nesumnjivo stoga što su popravci oštećenja na crkvi sv. Marka nakon zagrebačkog potresa 1880. »pojeli« sredstva, koja su još stajala na raspolaganju, za radove.⁷

Drugi neogotički projekt utjecat će, međutim, na Bolléa i njegovo preoblikovanje kape tornja hodočasničke crkve u Mariji Bistrici. Bollé u Bistrici, poput Schmidta na sv. Marku, gotovo da ne intervenira u zidani dio zvonika. Uklanjanje solidno građenih ranobaroknih zvonika obiju ove crkve stajalo bi naime previše pa se pristupilo, odnosno preporučivalo, uklanjanje samo onih dijelova koji su smatrani stilski neprihvatljivim – a to su bile ponajprije visoke barokne kape. Bistrička kapa, s oplatom od bakra, mogla se osim toga dobro prodati, čime se namaknuo dio sredstava potreban za restauraciju.⁸ Kako je sama župa i bez prodaje bakrenog pokrova, zahvaljujući ulozi hodočasničkog središta, raspolagala velikim sredstvima, kapa tornja bistričke crkve ističe se svojom reprezentativnošću u povijesti ne samo *Turmvollendung* u Hrvatskoj nego i općenito u hrvatskom historicizmu. Svojom visokom višestranom piramidom u središtu i četiri manje sa strane, te galerijom na uglovima vrha zidanoga dijela zvonika, pokrivena glaziranim crijepom, na slikovit je način okrunila najvažniji Bolléov neorenesansni restauracijski poduhvat.

Za povijest *Turmvollendung* hrvatskog historicizma znakovit je osobito slučaj franjevačke crkve na Kaptolu. Zvonik crkve znatno je stradao u potresu 1880., no dio stručnjaka koji su ga pregledavali smatrao je da ga nije potrebno odstranjivati.⁹ Unatoč tome Bollé uklanja gornje etaže zvonika već krajem iste godine, a, nakon što su se prikupila dovoljna sredstva, 1885. pristupa izgradnji novoga, prije nego što su restaurirana pročelja i unutrašnjost crkve.¹⁰ Zvonnicima kao dominantnim motivima gradskih vizura očito se pridavala

posebna važnost pa se, iako se nije radilo o dijelovima sakralne građevine nužnima za bogoslužje, najprije pristupalo njihovoj restauraciji.

U desetljećima koja će uslijediti svaka crkva koju će Bollé temeljitije restaurirati dobit će, dakako, i nove ili potpuno preoblikovane tornjeve. Raskošni primjer neogotičkog tornja susrećemo tako na grkokatoličkoj katedrali u Križevcima, neobizantski na sabornoj crkvi u Pakracu i crkvi manastira Grgetega, neoromanički u Velikoj Gorici. Restauracija franjevačke i župne crkve u Iloku, »labudji pjev« hrvatske i Bolléove neogotike (izvedena većim dijelom 1907. – 1910.), za studiju završavanja tornjeva osobito je zanimljiva u ovoj skupini njegovih radova.¹¹ Barokni toranj stajao je točno u osi građevine, iza svetišta. Njegova trošnost spominje se još od 70-ih godina 19. stoljeća¹² pa uklanjanje pri neogotičkoj restauraciji nije bilo uvjetovano samo težnjom za jedinstvom stila. Bollé ga ruši u cijelosti i na drugome mjestu, sa sjeverne strane uz središnji dio broda crkve gradi novi. Za novi toranj, međutim, izrađuje tri različite varijante projekta.¹³ Razlog njihova nastanka ponovno je nesumnjivo nedostatak sredstava, što je uvjetovalo odustajanje od kape zvonika izvedene od kamena i opeke te izvedbu uobičajenije kape od metala.

Na restauracijskim zahvatima Josipa Vancaša u Hrvatskoj susrećemo vrlo sličan jezik oblika kao i kod Bolléa. Župne crkve u Krapini, Desiniću i Oštarijama Vancaš restaurira u neogotičkom stilu preoblikujući i njihova pročelja i unutrašnjost i veliku pozornost usredotočujući upravo na novi izgled tornjeva. Sredstava za kape tornjeva od kamena ili opeke, međutim, nema te su tornjevi redovito završeni piramidalnim, prizmatičnim visokim metalnim kapama oblikovno vrlo bliskim rješenju koje je Bollé primijenio na franjevačkoj crkvi u Zagrebu.

Restauracija glogovničke i franjevačke crkve u Zagrebu pokazala je kako se toranj smatrao gotovo obveznim elementom sakralne arhitekture u historicizmu. Razumljivo je stoga što se uz sve one starije crkve koje nisu imale toranj nastojalo dograditi novi. Arhitekt Vinko Rauscher tako, restaurirajući gotičku crkvu sv. Ane kod Donje Vrijeske u zapadnoj Slavoniji, jedva da intervenira u arhitektonsku plastiku zidova, no iznad glavnog pročelja, na mjestu jednostavnoga drvenog zvonika dodaje 1904. – 1907. novi izveden od metala.¹⁴ Na sličan način postupa pri pregradnji župne crkve u Novom Vinodolskom (1904. – 1909.). Budući da je riječ o baroknoj građevini, zvonik koji je dodao ovoj crkvi rješava dakako u drugome stilu – vrsti neorenesanse.¹⁵

Cjelovite restauracije ili dogradnje novih tornjeva kakve su izvedene na spomenutim crkvama, međutim, zbog nedostatka sredstava, nisu u osnovi bile raširene. Najčešći tip »dovršavanja« tornjeva u hrvatskom historicizmu predstavljalo je preoblikovanje starijih, uglavnom baroknih, barokno-klasicističkih pa čak i romantičarskih kapa tornjeva u skladu s duhom vremena, kraja 19. stoljeća, a ponajprije radi jasnoga isticanja uloge građevine u vizuri grada. Vrhovi tornjeva kao dominantne vertikale u mjestima bile su izuzetno pogodne i važne u isticanju vjerskih posebnosti koje su se željele naglasiti arhitektonskim motivima. Bolléove riječi, »*arhitektura hrama mora naime biti takova, da se njezina svrha već*

sa vanjštinom istakne»,¹⁶ možda najjasnije govore koje su namjere ležale iza ovakvih poduhvata.

Najveći broj primjera takovih *Turmvollendunga* nalazimo dakako opet u Bolléovu opusu. Osobito su znakoviti zahvati na pravoslavnim crkvama u Zagrebu (1899.), Bjelovaru (vjerojatno postavljen između 1897. i 1902.) te u Rumi (crkva Svetog Duha, 1902. – 1905.), na kojima Bollé gotovo ne intervenira (ili intervenira vrlo blago) u preoblikovanje njihovih pročelja, no u cijelosti im preoblikuje vrhove tornjeva. U Zagrebu 1899. umjesto romantičarske i relativno niske Kleinove kape na tornju pravoslavne crkve gradi novu, mnogo višu u svojoj verziji neobizanta, s *kokošnikima* preuzetim iz ruske arhitekture, dekorativnim motivima iz gotike i klasicizma. Tek mnogo kasnije, pred sam Prvi svjetski rat Bollé pristupa i preoblikovanju pročelja crkve u istome stilu. Znatno jednostavniju kapu postavlja na toranj pravoslavne crkve u Bjelovaru čija se unutrašnjost u to vrijeme cjelovito restaurira. Projekti za kapu kakva je izvedena nisu sačuvani pa postoji mogućnost da ona naposljetku nije izvedena prema Bolléovim zamislima. Tko god da je njezin autor, sigurno je kako se uklanjanjem stare barokne kape i postavljanjem nove »neobizantske« nastojalo u visinom najdominantnijem dijelu građevine istaknuti njezinu ulogu kao pravoslavne crkve.

Dok projekti za kapu bjelovarske crkve nisu sačuvani, za crkvu Svetoga Duha u Rumi jesu. Bollé na ovoj građevini, restauriranoj 1902. – 1905.,¹⁷ u nešto većoj mjeri intervenira i u rješenja pročelja, no glavninu zatečene barokno-klasicističke dekoracije zadržava, a u cijelosti ponovno mijenja samo vrh tornja.

Znakovit je i primjer restauracije saborne crkve u Plaškome u Lici, izvedene 1899. – 1903. prema projektima Janka Holjca, još jednoga hrvatskog učenika Friedricha Schmidta.¹⁸ Sredstava za cjelovito preoblikovanje barokne crkve nije bilo. U masivni toranj na glavnom pročelju stoga se gotovo uopće nije interveniralo, no na njegov je vrh dodana kapa u neobizantskom, odnosno preciznije bi bilo reći neoruskom stilu, ponovno nesumnjivo kako bi se njezina »svrha« kao pravoslavne katedrale »već sa vanjštinom istakla«.

U kape tornjeva interveniralo se, dakako, ne samo zbog stilskih razloga nego i zbog čestih požara. Kako su im konstrukcije redovito bile izvedene od drva, udari groma bili su obično kobni, pa se moralo pristupiti njihovoj ponovnoj gradnji. Dobro su dokumentirani primjeri rekonstrukcije tornjeva franjevačkih crkvi u Kostajnici, Virovitici i Našicama. Virovitički toranj, uništen u oluji 1887. i kostajnički toranj koji je stradao od udara groma 1890.¹⁹ obnovljeni su prema Bolléovim projektima 1899., odnosno 1892.²⁰ Rekonstrukcija kape tornja našičke crkve izvedena je pak prema projektu drugoga hrvatskog učenika Friedricha Schmidta, Martina Pilara 1895. godine kada je i gornji dio zvonika ove crkve, do kraja 19. stoljeća posve neraščlanjen, dobio jednostavnu neorenesansnu dekoraciju.²¹

Poput Pilara i većina drugih, danas uglavnom nepoznatih arhitekata/graditelja, odreda će i krajem 19. pa i u prvim desetljećima 20. stoljeća podizati slične kape koje se stilski oslanjaju na baroknu arhitekturu. Budući da će se reafirmacija baroka kao stila dogoditi u nas tek na samome kraju 19. sto-

ljeća, za pretpostaviti je kako je zadržavanje baroknih oblika pri sličnim intervencijama proisteklo ponajprije iz želje za uštedom te zbog zadržavanja postojeće drvene konstrukcije kapa zvonika koja je do tada najčešće bila pokrivena šindrom.

Završavanje tornjeva katedralnih crkava u historicizmu Dalmacije

Za razliku od kontinentalne Banske Hrvatske, gdje organizirani sustav zaštite, odnosno restauracije spomenika kulture *de facto* nije postojao sve do pred Prvi svjetski rat, u Dalmaciji se većina restauracijskih zahvata, osobito na važnijim spomenicima, izvodi pod budnim nadzorom Središnjeg povjerenstva. Ova je pokrajina osobito zanimljivo područja za proučavanje fenomena *Turmvollendunga* jer u njoj susrećemo sva tri tipa ove intervencije na spomenicima, kako ih je definirao njemački povjesničar umjetnosti Alexander von Knorre: dovršavanje tornja na starijem torzu, uklanjanje kasnijih vrhova tornjeva i dogradnja novih, za 19. stoljeće stilski prikladnijih, te (planiranu) izgradnju posve novih tornjeva.²²

Znakovito je, nadalje, kako su zahvati ovoga tipa na spomenicima u Dalmaciji reprezentativniji u odnosu na situaciju u Banskoj Hrvatskoj (s iznimkom zagrebačke katedrale), iako je Dalmacija bila siromašnija pokrajina, čemu je nesumnjivo pridonijela sustavna zaštita, odnosno briga Središnjega povjerenstva o spomenicima, donacije iz Beča, a nesumnjivo i svijest o prvorazrednom umjetničkom i povijesnom značenju građevina. Sva tri glavna *Turmvollendunga* u Dalmaciji izvedena su, odnosno trebala su biti izvedena, na negotičkim crkvama. U Splitu se restaurirao romanički zvonik, u Zadru završavao u romaničkim oblicima ranorenesansni zvonik iz 15. stoljeća, a u Šibeniku se trebao sagraditi novi neorenesansni zvonik.

Od triju zahvata na dalmatinskim katedralama najmanje je kontroverzi u kasnijoj povijesti umjetnosti u nas izazvalo dovršavanje torza tornja katedrale u Zadru. Uz Sv. Stošiju zvonik je dograđen tek u drugoj polovini 15. stoljeća u nekoj vrsti rane renesanse. Međutim, uspjelo se sagraditi tek prizemlje i prvi kat zvonika. Iako se ideja njegova završetka rodila nekoliko desetljeća prije, radovi su naposljetku izvedeni 1890. – 1893., prema projektu engleskog arhitekta T. G. Jacksona. Arhitektonski jezik Jacksonova dijela zvonika dijelom prati arhitektonski jezik zatečenoga donjeg dijela zvonika, osobito na drugome katu, dok se na trećemu i četvrtom katu poziva na obližnji zvonik crkve sv. Marije.²³ Kako se nije interveniralo u postojeće dijelove zvonika, modernistička kritika nije pretjerano napadala Jacksonov zahvat koji je nesumnjivo obogatio vizuru Zadra.

Usporedno su se s gradnjom zadarskog zvonika zahuktavala i nastojanja izgradnje novoga zvonika katedrale u Šibeniku. Stara zvonara, zapravo kula šibenske utvrde, u potpunosti je uklonjena 1889. i na njezinu je mjestu trebao biti podignut novi zvonik. Prvi projekt za zvonik, što ga je izradio bečki arhitekt Hermann Bergmann, završen je već 1881., no Središnje povjerenstvo koje je, s obzirom na važnost spomenika, budno nadziralo izradu projekata, odbacilo ga je 1891.

Zatražilo je da zvonik mora biti izveden u dva stila – donji dio u gotičkom, a gornji u renesansnom. Time je postulat jedinstva stilova primijenjen na neuobičajen način i na šibensku katedralu – kao građevina iz koje nije bilo moguće izlučiti jedan od dvaju stilova u kojemu je sagrađena i zvonik je trebao imati slično rješenje u prijelaznom gotičko-renesansnom stilu. Izrada novih projekata povjerena je Aloisu Hauseru, u nas vjerojatno najpoznatijem konzervatoru bečkoga Središnjeg povjerenstva u Dalmaciji.²⁴

Gradnja novoga zvonika šibenske katedrale nije ostvarena za razliku od drugoga Hauserova projekta, temeljite restauracije, odnosno pregradnje zvonika katedrale u Splitu. Ministarstvo za bogoštovlje i nastavu u Beču još je 1887. donijelo zaključak da se obnovi donji dio zvonika, a da se kapa ukloni do stupova četvrtoga kata i sagrađi nova prema Hauserovu projektu. Renesansni kat na vrhu ni svojim stilskim rješenjem, niti reprezentativnošću nije se uklapao u nazore 19. stoljeća pa je morao biti uklonjen.

Radovi na donjim dvama katovima, gdje je oštećeni kamen zamjenjivan novim, izvedeni su 1890. – 1896.²⁵ U 1896. odlučeno je da se i treći kat, zbog velike oštećenosti, ukloni, a slično će se dogoditi i sa svim ostalim gornjim etažama splitskoga zvonika.²⁶ Sve do 1903. radovi će se izvoditi prema Hauserovu projektu. Prema do sada dostupnim izvorima, Središnje povjerenstvo je 1903. odobrilo njegovu izmjenu i izradu novoga prepustilo Emilu Försteru, šefu Odjela za arhitekturu Ministarstva unutarnjih poslova.²⁷ Förster mijenja djelomično raščlambu šestoga kata, na kojemu izvodi izduženije bifore i dekorativniji završni vijenac na koji postavlja piramidu znatno viših proporcija.²⁸ Försterovo autorstvo projekta za završavanje splitske katedrale dolazi, međutim, u pitanje jer je u 32. godištu bečkog časopisa *Wiener Bauhütte* publiciran projekt arhitekta Eduarda Zottera za ovu nadogradnju. Natpis na projektu: »Campanile des Domes in Spalato – Restaurierungsprojekt« svjedoči kako nije riječ o arhitektonskoj snimci zatečenoga stanja, već upravo o restauracijskom projektu.²⁹ Međutim, Zotterov je projekt identičan onome koji je Bulić objavio u svojem tekstu o zvoniku zagrebačke stolne crkve, a koji je pripisao Försteru.³⁰

Izvedeno stanje zvonika identično je Zotterovu/Försterovu projektu pa se postavlja pitanje koji je od njih dvojice intervenirao na ranijem Hauserovu radu. U arhitektonskom leksikonu *Architekturzentrum* iz Beča ni u Zotterovu, ni u Försterovu opusu nisu navedeni radovi u Splitu.³¹ Budući da je Förster bio znatno stariji od Zottera, a i šef Odjela za visokogradnje, malo je vjerojatno da se Zotter mogao neovlašteno potpisati na ovaj projekt i još ga i objaviti u vrlo značajnom bečkom časopisu. Autorstvo izvedenoga stanja vrha zvonika splitske katedrale treba dakle revidirati i na osnovi pisane dokumentacije jasno ustanoviti u kolikoj mjeri pripada Försteru, a u kolikoj Zotteru.

Bez obzira na to tko je od ove dvojice arhitekata promijenio detalje rješenja vrha, nesumnjivo je kako glavnina autorstva pregradnje splitskog zvonika pripada Hauseru koji će stoga poslije hrvatski povjesničari umjetnosti često i žestoko kritizirati. Djelomično uklanjanje, odnosno potpuna pregradnja srednjovjekovnih dijelova splitskog zvonika, ne predstavlja, međutim, osamljeni slučaj u povijesti arhitekture i zaštite spomenika u austrougarskom historicizmu. Sličnu situaci-

ju susrećemo pri pregradnji glavnoga pročelja s romaničko-gotičkim tornjevima katedrale u Wiener Neustadtu koje Schmidov učenik Richard Franz Jordan početkom 1890-ih godina najprije detaljno arhitektonski snima, potom ruši i gradi ponovno prema crtežima koje je izradio kako bi ih arhitektonski konsolidirao.³²

Sva tri projektirana i dijelom ostvarena zvonika dalmatinskih katedrala iz 19. stoljeća pokazuju nastojanje s jedne strane da se uhvati *genius loci* prostora u kojemu se gradi, a s druge strane da tornjevi stilski budu što bliži samoj crkvi. Kako su i arhitekti koji su ih projektirali i Središnje povjerenstvo koje je nadziralo izradu projekata i izvedbu imali doista brojne paralele romaničkih tornjeva u samoj Dalmaciji (Rab, Zadar), ostvareni tornjevi efektno su se uklopili u vizure gradova u kojima su sagrađeni.

Bilješke

1
GJURO SZABO, O stilu, jedinstvu stila i umjetničkom stvaranju, u: *Hrvatska prosvjeta*, 1 (1914.), 98–99.

2
GJURO SZABO (bilj. 1), 99.

3
DRAGINJA JURMAN KARAMAN, Ivan Kukuljević Sakcinski prvi konzervator za Hrvatsku i Slavoniju. Prilog historiji konzervatorstva u NR Hrvatskoj, u: *Zbornik zaštite spomenika kulture*, IV–V (1953.–1954.), Beograd, 1955., 150–152; DRAGINJA JURMAN KARAMAN, Ivan Kukuljević, prvi konzervator za Hrvatsku i Slavoniju. Povodom stogodišnjice službeno organiziranog čuvanja spomenika u Sjevernoj Hrvatskoj, u: *Vijesti Društva muzejsko-konzervatorskih radnika NR Hrvatske*, 2 (1955.), 36.

4
JOSIP JURAJ STROSSMAYER, Stolna crkva u Đakovu, u: TADIJA SMIČIKLAS, Naert života i djela biskupa J. J. Strossmayera; I. Izabrani njegovi spisi: govori, rasprave i okružnice, Zagreb, 1906., 240–241.

5
DRAGAN DAMJANOVIĆ, Neogotički tornjevi zagrebačke katedrale – stil i kontekst, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 29 (2005.), 259–276.

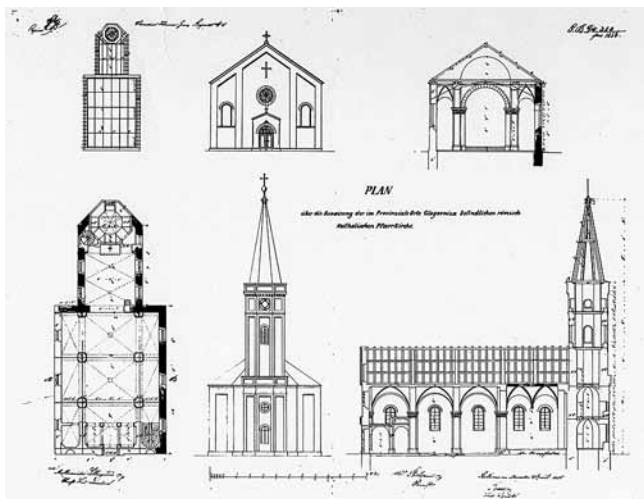
6
Vienac, Zagreb, 52 (25. XII. 1875.), 845.

7
O tijeku obnove crkve svetoga Marka više u: A, Osvrt na obnovu župne crkve Svetog Marka u Zagrebu, I., II., u: *Katolički list*, 39 (28. IX. 1882.), 310–311 i 40 (5. X. 1882.), 319–320.

8
Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu, Nadbiskupski duhovni stol, dosje br. 1609–1885., Umbau der Wallfahrtskirche St. Maria – Bistrica, Hiezu 5 Blatt Zeichnungen. Kurze Erläuterung der Pläne zum Umbau der Wallfahrtskirche St. Maria-Bistrica, Herman Bollé i Enrico Nordio, Beč, 15. VIII. 1878.

9
Franjevačka crkva, u: *Obzor*; 256 (7. XI. 1882.), 3.

- 10
Agramer Kirchenbauten, u: *Agramer Zeitung*, 145 (27. VI. 1885.), 4.
- 11
Blagoslov crkve u Iloku, u: *Katolički list*, 14 (7. IV. 1910.), 113.
- 12
JOSIP JURAJ STROSSMAYER (?), Sveti Ivan Kapistran, u: *Glasnik biskupija bosanske i srijemske*, 4 (28. II. 1874.), 29–30.
- 13
Državni arhiv u Osijeku (dalje: DAOS), Zbirka projekata, Ilok, franjevačka crkva.
- 14
DRAGAN DAMJANOVIĆ, Historicističke obnove crkve svete Ane u Donjoj Vrijeski, u: *Scrinia Slavonica. Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, 9 (2009.), 125–160.
- 15
MIRJANA JURIĆ, Nacrti crkvenih zgrada u Hrvatskom državnom arhivu, u: *Tkalčić. Godišnjak društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije*, 8 (2004.), 526.
- 16
HERMAN BOLLÉ, Osnova za obnovu grčkoistočne diecezanske crkve u Novom Sadu, u: *Vijesti hrvatskog društva inženira i arhitekata*, 2 (1. IV. 1907.), 20–21.
- 17
O posveti crkve u Rumi: *Sremske novine*, 81 (11. X. 1905.), 3.
- 18
DRAGAN DAMJANOVIĆ, Saborna crkva Vavedenja Presvete Bogorodice u Plaškom; Povijest episkopalnog kompleksa, Zagreb, 2005.
- 19
Grom udario u crkvu, u: *Narodne Novine*, 144 (25. VI. 1890.), 3.
- 20
PAŠKAL CVEKAN, Virovitica i franjevci, Zagreb–Virovitica, 1977., 83.
- 21
IVANA RONČEVIĆ, Stradanje i obnova franjevačke crkve sv. Antuna Padovanskog u Našicama tijekom Domovinskog rata, u: *Našički zbornik*, 7 (2007.), 237.
- 22
ALEXANDER VON KNORRE, Turmvollendungen deutscher gotischer Kirchen im 19. Jahrhundert, Unter besonderer Berücksichtigung von Turmabschlüssen mit Maßwerkhelmen, 5. Veröffentlichung der Abteilung Architektur des Kunsthistorischen Instituts der Universität Köln, (ur.) Günther Binding, strojopis, Köln, 1974., 238–239.
- 23
MARIJA STAGLIČIĆ, *Graditeljstvo u Zadru: 1868. – 1918.*, Zagreb, 1988., 65–72.
- 24
STANKO PIPLOVIĆ, *Alois Hauser u Dalmaciji*, Split, 2002., 109–112; STANKO PIPLOVIĆ, Nacrti zvonika šibenske katedrale, u: *Arhitektura*, 1/213 (1997.), 76–81; o Hermannu Bergmannu u: *Österreichisches biographisches Lexikon 1815–1850*, I, Graz–Köln, 1957., 74.
- 25
STANKO PIPLOVIĆ (bilj. 24, 2002.), 37.
- 26
STANKO PIPLOVIĆ (bilj. 24, 2002.), 38.
- 27
STANKO PIPLOVIĆ (bilj. 24, 2002.), 39; STANKO PIPLOVIĆ, Središnje povjerenstvo za spomenike u Beču i graditeljsko nasljeđe Dalmacije, u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 28 (2004.), 28.
- 28
STANKO PIPLOVIĆ (bilj. 24, 2002.), 43.
- 29
Natpis na dnu govori nam pak kako je Zotter ministarski savjetnik u Beču. Radio je u Ministarstvu za javne radove. <http://www.architektenlexikon.at/de/720.htm>. [20. VI. 2011.]
- 30
FRANE BULIĆ, Zvonik splitske stolne crkve. Govor izrečen prigodom svečanoga blagoslova obnovljenoga zvonika dne 2. decembra 1908., Zadar, 1908., tab. VI.
- 31
<http://www.architektenlexikon.at/de/720.htm>; <http://www.architektenlexikon.at/de/144.htm>. [20. VI. 2011.]
- 32
Wt.-Neustadt. Wiederaufbau der Domthürme, u: *Der Bautechniker*, 42 (17. X. 1890.), 622; na radovima susrećemo dijelom čak i iste osobe kao u Splitu – npr. klesara Eduarda Hausera, koji se javio i na natječaj za restauraciju/gradnju splitskog zvonika, no nije prošao. Wiener Neustadt. Thurmbauarbeiten, u: *Der Bautechniker*, 16 (15. IV. 1892.), 272.

1. Neostvareni projekt za restauraciju i izgradnju novoga tornja crkve u Glogovnici kod Križevaca, 1856. (Nadbiskupski arhiv u Zagrebu, Zbirka projekata)

3. Friedrich Schmidt, projekt za restauraciju crkve sv. Marka u Zagrebu, druga, neogotička verzija rješenja kape tornja, 1875. (Museum der Stadt Wien, Friedrich Schmidt's Nachlass)

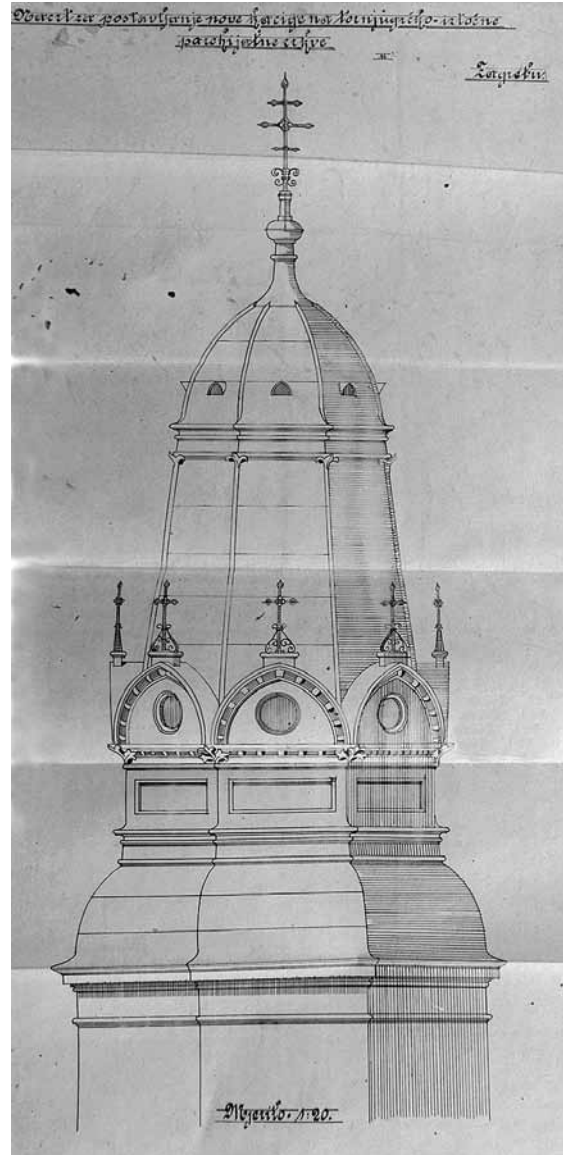
2. Friedrich Schmidt, projekt za restauraciju crkve sv. Marka u Zagrebu, prva verzija rješenja kape tornja, 1875. (Museum der Stadt Wien, Friedrich Schmidt's Nachlass)

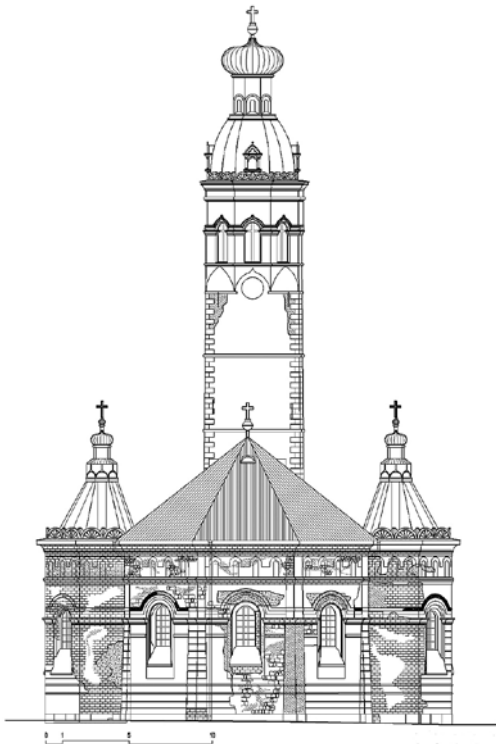
4. Kapa tornja hodočasničke crkve u Mariji Bistrici nakon restauracije izvedene prema Bolléovim projektima 1878. – 1885. (snimio D. Damjanović)

5. Herman Bollé, projekt za restauraciju i gradnju novoga zvonika franjevačke crkve u Iloku, oko 1907. (Državni arhiv u Osijeku, Zbirka projekata)

6. Herman Bollé, projekt za novu kapu tornja crkve Preobraženja Gospodnjeg u Zagrebu, 1899. (Arhiv Srpske pravoslavne parohije zagrebačke i Mitropolije zagrebačko-ljubljanske, Zagreb, spisi za 1899. godinu)

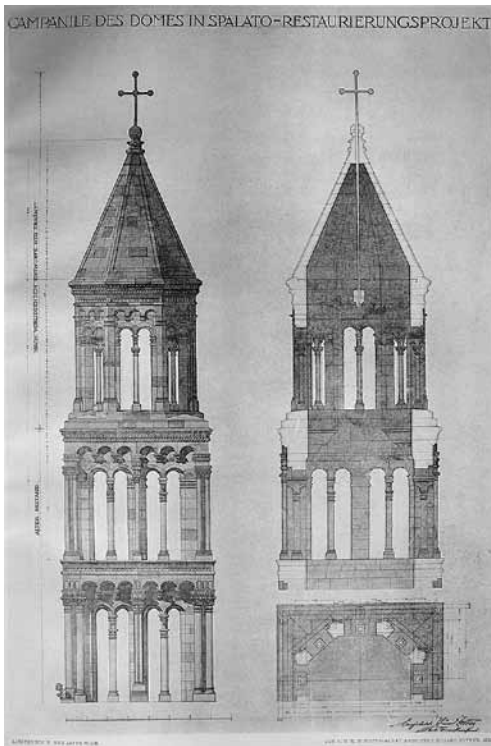

7. Janko Holjac, istočno pročelje Saborne crkve u Plaškom nakon restauracije izvedene 1899. – 1903. (A. Braun, J. Peković i J. Knez, 2004.)

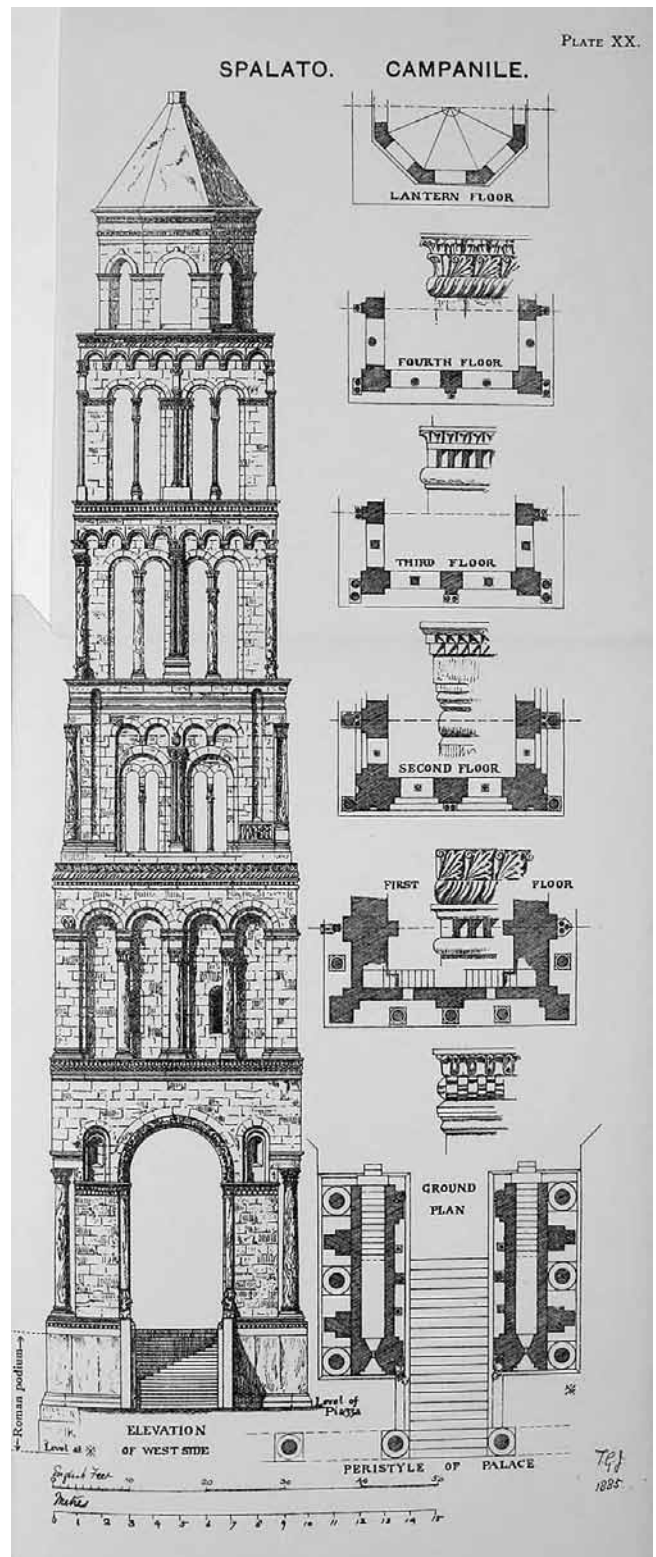

8. Zvonik katedrale u Zadru, današnje stanje (http://hr.wikipedia.org/wiki/Zadarska_katedrala)

10. Eduard Zotter, projekt za restauraciju zvonika splitske katedrale (Wiener Bauhütte, XXXII, 1915. – 1916.)

9. T. G. Jackson, zvonik splitske katedrale prije restauracije, 1885. (Dalmatia, the Quarnero and Istria with Cetigne in Montenegro and the Island of Grado, Oxford 1887.)